

ВІДГУК

офіційного опонента про дисертацію “Семантико-синтаксична сфера займенника в сучасній українській літературній мові” Н.П. Дзюман, виконану на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (Київ, 2005. – 249 с.)

Однією з перших праць, безпосередньо присвячених з'ясуванню синтаксичних функцій займенника української мови на засадах традиційного підходу, тобто як окремого частиномовного класу слів, стала монографія І.Г. Матвіяса “Синтаксис займенників в українській мові” (К., 1962). Із 80-х роках минулого сторіччя в українському мовознавстві спостерігаємо відхід від традиційного потрактування займенника як самостійної повнозначної частини мови (у працях І.Р. Вихованця, згодом – В.М. Ожогана та інших) і розбудову концепції займенника, уже відомої в мовознавстві (її пов'язують з О.М. Пешковським), у якій займенникові слова є внутрішніми складниками чотирьох повнозначних частиномовних класів слів – іменників, прикметників, прислівників та числівників, тобто їхніми підкласами (розрядами), що дістали назви займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових прислівників та займенникових числівників, які, корелюючи з відповідними частиномовними класами передусім у межах спільних морфологічних та синтаксичних ознак, виявляють семантичну специфіку (дейктичність) та інші відмінності. Цими теоретичними засадами успішно скористалася Н.П. Дзюман у своєму дослідженні. Вона проаналізувала семантико-синтаксичну сферу чотирьох підкласів займенникових слів – займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових прислівників та займенникових числівників – на тлі семантико-синтаксичної сфери відповідно іменників, прикметників, прислівників та числівників. У цьому безсумнівна новизна її дослідження, адже в ньому вперше переконливо теоретично обґрунтовано і практично простежено аналогіїсність семантико-синтаксичних функцій різних семантичних розрядів займенникових слів до семантико-синтаксичних функцій співвідносних із ними повнозначних слів. Зроблені авторкою узагальнення впотужнили синтаксичні критерії входження займенникових слів як внутрішніх

складників до відповідних повнозначних частин мови – іменників, прикметників, прислівників та числівників.

Домінантою дослідження Н.П. Дзюман, найвагомішим його здобутком є теоретичне осмислення потенційних можливостей використання займенникових слів у ролі предикатних та непередикатних (субстанційних) синтаксем. Вона спирається на теоретичні засади семантико-синтаксичної структури речення, випрацьовані І.Р. Вихованцем, зокрема на його семантичну класифікацію предикатів і субстанційних синтаксем, та широко залучає спостереження за предикатними і субстанційними синтаксемами його послідовників, зокрема В.М. Ожогана, О.Г. Межова та інших, грамотно їх витлумачує, що сприяє загалом правильному визначенню семантичних і морфологічних варіантів предикатних і непередикатних займенникових синтаксем. Проте трапляються і не зовсім зрозумілі кваліфікації. Наприклад, констатовано, що у структурі семантично елементарного речення займенникові предикатні синтаксеми репрезентують два семантичні типи предикатів: предикати якості та предикати кількості (с. 101). Далі схарактеризовано предикати якості за І.Р. Вихованцем, але чітко не окреслено коло займенників, які можуть реалізувати функцію предикатів якості (у поданих реченнях є присвійні, вказівні та неозначені займенники). І завершує аналіз предикатів якості застереження: “Крім того, ..присвійні займенники *мій, свій, твій, наш, ваш* виконують семантико-синтаксичну функцію посесивної предикатної синтаксеми” (с. 102). Логічно постає питання: “Це друга функція таких предикатних займенникових синтаксем після функції предикатів якості?”. Незрозуміло, як співвідносяться ці дві предикатні функції: вони самостійні, паралельні чи посесивна предикатна синтаксема є складником предикатної синтаксеми якості? Щоправда, на с. 103, де йдеться про присубстантивне вживання займенників, тобто використання їх як вторинних атрибутивних синтаксем, наголошено, що “функцію атрибута в приіменниковій позиції набуває предикат якості, зокрема займенниковий...”. Ілюструють цю думку речення з присвійними займенниками в ролі присубстантивної атрибутивної

синтаксеми. Завершує аналіз таких предикатних займенникових синтаксем висновок В.М. Ожогана: "...присубстантивні прономінативні ад'єктиви, виступаючи в семантико-синтаксичній функції секундарного предиката якості, паралельно вказують на посесивні відношення". А в структурному підрозділі 3.2., присвяченому з'ясуванню специфіки валентності предикатних займенникових синтаксем, Н.П. Дзюман констатує, що "у предикатній позиції присвійні займенникові прикметники *свій, мій, наш, ваш, її, чийсь* виконують семантико-синтаксичну функцію посесивної предикатної синтаксеми" (с. 100). Я так докладно зреферувала різні фрагменти аналізу предикатних функцій присвійних займенникових прикметників, щоб спонукати молоду дослідницю чіткіше визначати їхні семантико-синтаксичні функції.

Другою, але периферійною функцією предикатних займенникових синтаксем, ужитих у ролі присудка простого речення, названо функцію предикатів кількості, яку проілюстровано реченням *Була у мене мати, наче бджілонька. Тепер я тут **лишилася сама*** (Л. Костенко), де займенник *сама* як основна частина іменного складеного присудка ужитий зі значенням числівника *одна*, тобто він зазнав транспозиції. Тут потрібно було подати речення із займенниковим числівником у ролі присудка, що трапляється, звичайно, зрідка.

На нашу думку, ці дві функції предикатних займенникових синтаксем не вичерпують усього предикатного потенціалу займенникових слів в українській мові. Зокрема, для ототожнювального займенникового прикметника *той самий* і *той же*, що вказують на тотожність предметів, властива функція предиката тотожності, напр. у реченні *Обличчя – **ті самі***. Цю функцію у відповідних функціональних контекстах можуть виконувати і особові займенникові іменники *я, ти, він, ми, ви, вони* та ін., напр.: *Народ – **це я**. Народ – **це ми**. Народ – **це ті**, що прийдуть згодом* (Д. Луценко); *Бо **ти** – **це ж я*** (О. Гончар); *Ми з тобою просто – **ти і я*** (В. Симоненко).

Заслужовують уваги і високої позитивної оцінки спостереження дисертантки за транспозицією займенникових синтаксем зі значеннями

предикатів якості та предикатів кількості зі своєї первинної позиції у вторинну присубстантивну, унаслідок чого постають відповідно вторинні атрибутивні (ад'єктивні) займенникові синтаксеми, що виконують роль присубстантивного другорядного узгоджуваного члена речення (традиційно – узгодженого означення), і вторинні займенникові синтаксеми, що вживаються у формально-синтаксичній структурі речення як компоненти складеного підмета або складеного керованого другорядного члена речення (традиційно – додатка). Важливо, що ці транспозиції займенникових прикметників та займенникових числівників проаналізовано на тлі транспозицій предикативних прикметників зі значенням предикатів якості у присубстантивну позицію та предикативних неозначено-кількісних числівників зі значенням предикатів відповідної кількості так само в присубстантивну позицію.

Нетрадиційно витлумачила Н.П. Дзюман предикатну функцію займенникових слів, ужитих у ролі співвідносних слів (займенникових корелятів) головної частини складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу. Вона скористалася виокремленим Т.А. Огаренко номінативним блоком, що об'єднав такий займенниковий корелят разом із підрядною частиною в одну синтаксичну позицію, як структурно-семантичну єдність, що функціонально зіставляювана із предикатною синтаксемою. Проте серед шістьох функцій (означальної, функції модифікатора ознаки, посесивності, предметності-тотожності, кількості, локативності (с. 105 – 106), виділених для предикативних займенників за ознакою присудковості, в Наталії Петрівни є й ті, що властиві предикативним займенникам у простому реченні і про них ішлося вже вище, зокрема функції посесивності та кількості (див. с. 101 – 102). Цікавою видається функція модифікатора ознаки займенникового слова в простому реченні на зразок *Такий* близький ти, краю мій, і безнадійно *так* далекий (В. Стус). Відповідно до засад теорії предикатності І.Р. Вихованця займенниковий прикметник *такий* і займенниковий прислівник *так* у цьому реченні виконують роль супровідного предиката з кількісним значенням

інтенсивності (дуже) щодо основного предиката якості, вираженого предикативними прикметниками *близький* і *далекий*.

Не викликає заперечення висновок дисертантки про переважно одновалентний та периферійний двовалентний характер займенникових предикатів, який ґрунтується на двох тезах визначення валентної природи займенникових слів: 1) їхньої належності до класу повнозначних слів та 2) їхньої інформативної недостатності і потребі в поширенні словами, що забезпечують однозначність назви. Цікаве порівняння лівобічної валентності займенникових предикатів із такою ж валентністю дієслівних предикатів, унаслідок якого встановлено, що лівобічна суб'єктна валентність займенникових предикатів, на відміну від дієслівних, завжди лексично виражена, “завжди взаємодіє з аргументом-суб'єктом” (с. 101).

Визначені параметри використання займенникових слів із семантико-синтаксичною функцією основного предиката речення об'єктивно віддзеркалюють їхній реченнєвотвірний потенціал в українській мові, проте для повноти характеристики предикатного потенціалу цих слів рекомендую дослідниці попрацювати ще й над проблемою займенникових слів у ролі супровідних кількісних предикатів, причому як у простому реченні, так і в складнопідрядному реченні займенниково-співвідносного типу (на цьому я вже наголошувала вище).

Ретельно проаналізовано займенникове вираження непередикатних синтаксем – суб'єктних, об'єктних, адресатних, інструментальних та локативних. Цей аналіз опертий на відповідні синтаксеми непередикатних іменників, що цілком логічно з погляду концептуальних засад займенникових слів, використаних у дослідженні. Констатовано, що займенникові суб'єктні синтаксеми представлені займенниковими іменниками та субстантивованими займенниковими прикметниками. Основним семантичним варіантом займенникової суб'єктної синтаксеми визнано суб'єкта конкретної фізичної дії, що визначає активного виконавця дії. Докладно схарактеризовано семантичні варіанти займенникових синтаксем із функціями суб'єкта процесу, суб'єкта

стану, суб'єкта локативного стану, суб'єкта якісної та суб'єкта кількісної ознаки. Обґрунтовано кореляційні зв'язки таких семантичних варіантів з морфологічними варіантами займенникових суб'єктних синтаксем та із семантичними типами предикатів. Крім того, до шістьох узвичаєних в українському мовознавстві семантичних різновидів суб'єктних синтаксем дослідниця додала суб'єктну фразову номінацію екзистенційності зі значенням буття /небуття, яку виокремила Т.А. Огаренко в складнопідрядних реченнях займенниково-співвідносного типу.

Відзначено високу активність використання займенникових слів у ролі всіх семантичних варіантів об'єктних синтаксем, встановлено ієрархію їхніх морфологічних репрезентантів, причому для цього широко залучено аналіз різних підходів до відмінків української мови як виразників об'єктних відношень, на підставі чого зроблено висновок про два основні морфологічні реалізатори займенникових об'єктних синтаксем – знахідний та родовий відмінки, запропоновано ієрархію інших відмінків залежно від семантики дієслівних предикатів.

Займенникове вираження адресатних синтаксем у дисертації тісно пов'язане з аналізом лексико-семантичних груп дієслів української мови (виокремлених різними дослідниками), що відкривають валентну позицію адресата дії та адресата стану, а також деяких прикметників, а точніше – прикметникових предикатів якості, для яких характерна правобічна валентна позиція адресата якісного стану. Крім типової форми давального відмінка виокремлено прийменниково-відмінкові форми, зокрема прийменникового родового, у ролі виразників займенникової адресатної синтаксеми.

Констатовано невеликий діапазон займенникового вираження інструментальної синтаксеми, передусім функції знаряддя дії. У ньому виокремлено особові та неозначені займенникові іменники в орудному відмінку на позначення предмета, про який ішлося раніше, та субстантивовані ототожнювальні займенникові прикметники, визначено лексико-семантичні типи три- та чотивалентних дієслів, з якими можуть поєднатися такі

займенникові інструментальні синтаксеми, типові і нетипові морфологічні форми їх вираження.

Чітко окреслено систему спеціальних займенникових засобів експлікації просторових відношень, до якої віднесено просторові займенникові прислівники, займенникові форми орудного відмінка на позначення траєкторії руху, прийменниково-займенникові форми (в родовому, давальному, знахідному, орудному та місцевому відмінках), а також складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу симетричної структури з підрядною частиною місця.

Займенникову локативну синтаксему, подібно до такої ж іменникової синтаксеми, пов'язано з трьома розрядами локативних дієслів: власне-локативними дієсловами, локативними дієсловами процесу та локативними дієсловами дії. Відповідно до усталеної в українському мовознавстві диференціації локативного значення дослідниця виокремила три семантичні варіанти займенникової локативної синтаксеми: 1) зі значенням статичної локалізації; 2) з динамічним значенням напрямку руху, у межах якого виділила значення вихідного та кінцевого пунктів руху; 3) з динамічним значенням шляху руху, а серед морфологічних варіантів цієї синтаксеми – прийменникові форми місцевого, знахідного, родового, давального, орудного відмінків, а також безприйменниковий орудний (на позначення шляху руху, переміщення). Докладно проаналізовано вживання різних семантичних груп займенникових прислівників (вказівних, питальних, неозначених, узагальнювальних, ототожнювальних та ін.) у ролі займенникових локативних синтаксем, відзначено їхню специфіку на тлі власне-прислівників, суть якої полягає в їхній здатності виконувати функцію сполучних слів у складнопідрядних реченнях та вказувати на придієслівну або приреченнєву залежність підрядної частини і вираження нею адвербіальних семантико-синтаксичних відношень. Крім того, услід за Т.А. Огаренко, дисертантка виокремила локативні фразові номінації в складнопідрядних реченнях займенников-співвідносного типу, до складу яких уходять займенникові прислівники в ролі співвідносного (головна частина) та

сполучного (підрядна частина) слів, схарактеризувала їхні широкі можливості в передаванні просторових значень.

Широко представлений у дисертаційній праці і формально-граматичний аспект синтаксичної сфери займенникових слів української мови, зокрема вживання їх у ролі головних та другорядних членів речення, унаслідок чого вдалося з'ясувати ті позиції, де займенники дублюють формально-граматичні функції повнозначних частин мови, до складу яких вони входять, і ті відмінності, що їм властиві на тлі формально-синтаксичних функцій слів таких частиномовних класів. Окремий розділ дисертації присвячено дослідженню потенціалу займенникових слів у побудові сурядних словосполучень, використанню їх у ролі опорного та залежного компонентів підрядних словосполучень. У зв'язку із цим тему дисертації потрібно було б сформулювати ширше, а саме так, щоб вона охопила семантико-синтаксичний та формально-синтаксичний аспекти функціональної сфери займенника. Такою могла б бути тема "Синтаксична сфера займенника в сучасній українській літературній мові".

Зрозуміло, що проблема синтаксичних зв'язків та семантичних відношень у словосполученнях, до складу яких увійшли займенникові слова, не нова для сучасного теоретичного і прикладного мовознавства. Проте і в цій більш-менш опрацьованій проблемі дисертантка зуміла знайти ще не заповнені ніші, чіткіше систематизувати словосполучення з опорним і залежним займенниковим компонентами. Як засвідчує практика, дослідники нерідко припускаються помилок у визначенні таких словосполучень або ж інтерпретують їх на різних засадах чи суб'єктивно, не зважають на синтаксичні зв'язки між компонентами словосполучень, що входять до складу речень. Є вони і в рецензованій дисертаційній праці. Наприклад, у реченні *Але се сказав хтось у гніві...* (О. Кобилянська) виділено займенниково-іменникове словосполучення *хтось у гніві*. Якщо зважити на синтаксичні зв'язки між компонентами цього речення (а на їхній основі, як відомо, визначають члени речення), то форма *у гніві* пов'язана підрядним детермінантним зв'язком з предикативним ядром *Хтось*

сказав, вона є результатом згортання підрядної причинової частини складнопідрядного речення, пор.: *Хтось сказав це, тому що він гнівався*. Це дає підстави визнати компонент у *гніві* детермінантним другорядним членом речення, а не компонентом словосполучення, залежним від опорного займенника *хтось*. Спираючись на цей критерій, не можна вважати займенниково-прислівниковими і словосполучення *хтось поодинці, самі поодинці*, ужиті в реченнях з дієсловами руху (пор. на с. 69: *Деякі з них приходять групами, хтось [приходить] поодинці..; А самі поодинці вибігали з приміщення*), де прислівник *поодинці* виконує роль детермінантного другорядного члена речення.

Нарешті, хочу звернути увагу дослідниці на некоректність виокремлення займенникових предикатів-дуплексивів, “що характеризуються подвійною залежністю – підпорядковуються присудкові й облігаторному синтаксичному приприсудковому компонентів” (с.192). По-перше, предикат не може підпорядковуватися присудкові, бо це компоненти різних рівнів структури речення: предикат – семантико-синтаксичного, а присудок – формально-синтаксичного рівня. По-друге, дуплексивом в українському мовознавстві (І.Р. Вихованець та його послідовники) називають формально-граматичний компонент речення, що одночасно вступає у два синтаксичні зв’язки з іншими компонентами речення. Наприклад, у реченні *Він сидів сумний* дуплексом є компонент, виражений займенником *він*, тому що перебуває в синтаксичному зв’язку з дієслівним присудком *сидів* (пор.: *Він сидів*) та з іменним складеним присудком *був сумний* (пор.: *Він був сумний*).. Або в реченні *Ми побачили його бадьорим* дуплексом є займенниковий компонент *його*, оскільки він перебуває в синтаксичному зв’язку з дієслівним присудком *побачили* (пор.: *Ми побачили його*) та іменним складеним присудком *був бадьорим* (пор.: *Він був бадьорим*).

Мій науковий коментар до запропонованих дисертанткою трактувань деяких проблем семантико-синтаксичного синтаксису та висловлені побажання і зауваження свідчать насамперед про складність досліджуваної теми, у якій,

без перебільшення, Н.П. Дзюман є сміливим першопрохідцем. Загалом її концепція є послідовною і виваженою з теоретичного погляду, адже вона посприяла з'ясуванню специфіки семантико-синтаксичного використання займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових числівників та займенникових прислівників в контексті семантико-синтаксичного функціонування тих повнозначних класів слів, внутрішніми складниками яких вони є.

Безсумнівна актуальність теми виконаного дослідження, новизна зреалізованої в ній комплексної концепції, що дало змогу встановити докладну класифікацію займенникових предикатних і непередикатних синтаксем в сучасній українській мові. Ця ґрунтовна дисертаційна праця поглиблює пізнання мовних універсалій та займенникової синтаксичної специфіки, збагачує граматичну теорію новими ідеями й висновками, що сприяють удосконаленню методології синтаксичного аналізу займенників, а теоретичні засади використаного в ній комплексного аналізу прислужаться для дослідження семантико-синтаксичної сфери інших класів слів. Одержані результати мають широке практичне застосування в лінгводидактиці та лексикографічній практиці.

За дисертаційну працю "Семантико-синтаксична сфера займенника в сучасній українській літературній мові" Н.П. Дзюман цілком заслуговує присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.

Офіційний опонент –
доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики Інституту
української мови НАН України

Горь

К.Г. Городенська

